

**ԱՔ-Ի-ՔՈՒՐԱՆ ՋՐԱՆՅՔԸ ՊԱՐԱԿԱՍՏԱՆՈՒՄ ՈՒ ՀԱՄԱՆՈՒՆ
ԱՔԻՔՈՒՐԱՆ ՀԱՐԱԿ**

(հայ աղբյուրների համաձայն)

ՔԱԳ. ԱՎԴԱԼԵՆՅԱՆ

XVIII դարի հայ մատենագիրներից մեկը՝ Նսալի Հասան-Ջալալյանը պատմում է, թե շահ սուլթան Հուսեյնի ժամանակ Պարսկաստանում 1700 թվականին ընդհանուր աշխարհագիր կատարվեց, որից հետո ոչ միայն եղած հարկերը բարձրացան, այլև զանազան նորանոր հարկեր դրվեցին: Այս հարկերից նա անուն-անուն հիշատակում է հատկապես երեքը՝ աբիբուրան, շահ-զադի ախրաջաթ ու շեշտինար: Ահա սրանց մասին պատմիչի գրածը բառացի.

«Յետ այսորիկ միւս եւս կերպի հարկս եղին եւ անուանեցին զայն ապիբուրան. դարձեալ միւս եւս եղին եւ զայն ասացին շահզադի ախրաջաթ, միւս եւս յաւելին եւ անուանեցին շեշտինար եւ զայս երեք պատկեցին»¹:

Որովհետեւ Պարսկաստանի տնտեսության պատմության համար ավելի նշանակություն ունի աւաջին հարկի լուսաբանումը, ուստի փոքրիկ հոգվածս նվիրում եմ նրա բացատրությանը:

Այս հարկի վերաբերմամբ մեզանում չկա որեւէ մենագրություն: Այն ժամանակաշրջանի մասին դրած հետագա ուսումնասիրողները լռությամբ են անցել նրա վրայից²: Հր. Աճառյանի բազմահարուստ «Արմատական բառարան», որ բառապաշար քաղել է նաև Նսալի Հասան-Ջալալյանի «Պատմությունից», չունի «աբիբուրան» կամ «ապիբուրան» բառը: Միակ բացառություն կազմում է արևելագետ ակադեմիկոս Բրոսսեն, Հասան-Ջալալյանի «Պատմությունը» ֆրանսերեն թարգմանողը, որը սակայն մի լակոնական ծանոթագրությամբ տվել է ոչ թե հարկի բացատրությունը, այլ հարկային այս տերմինի ստուգաբանությունն ու սրա ֆրանսերեն բառացի թարգմանությունը միայն³:

Բրոսսեի ասելով՝ աբիբուրան—abicouran արարերեն է եւ նշանակում է «père des troupeaux»: Սրա հայերենը կլինե՞ր՝ հոտի հայր, նախրի պետ, երամակի առաջնորդ՝ կամ նման մի բան:

¹ Նսալի Հասան-Ջալալյանց, Պատմություն կամ յիշատակ ինչ ինչ անցից դիպելոց յաշխարհին Աղուանից, Ա. տպագր., Շուշի, 1839, էջ 20, Բ. տպագր., Երուսաղեմ, 1868, էջ 15—16:

² Հմմտ. Լեո, Հայկական տպագրություն, II հատոր, Թիֆլիս, 1901, էջ 250—251, Լեո, Պոլսյան կապիտալ, I հատոր, Երևան, 1934, էջ 195, Aschot Iohannissjan, Israel Ory und die armenische Befreiungsidee, Munchen, 1913, էջ 72:

³ Որ Աճառյանը բառարադել է Հասան-Ջալալյանի «Պատմությունը», այս մասին տե՛ս «Արմատական բառարան», 7-րդ հատոր, աղբյուրների ցանկը, էջ 39, այլև օրինակ, «զգիր», «դինգ», ու «խուման» բառերի վկայությունները նույն «Արմատականի» 2-րդ հատորում, էջ 168, 555 ու 1304: Անհրաժեշտ է սակայն վերապահություն անել, որ «Արմատականում» բառարադված են Հասան-Ջալալյանի «Պատմության» ոչ բոլոր կարևոր բառերը: Դուրս են մնացել ոչ միայն վերևի քաղվածքի «ապիբուրան», «շահզադա», «ախրաջաթ», «գինար», «շեշտինար» բառերը, այլև օրինակ, հենց նույն այն էջից (Երուսաղեմի հրատ., էջ 28), որտեղից առնված է «գլինգ» բառի վկայությունը, աչքաթող են արվել «գալթ», «մաջինակ» եւ «քում» բառերը («գալթ» ձգեցին գտուն եւ զինջս մեկրին», «քում եւ մաջինակ, որ զապիրշումն քարշեն»):

⁴ M. Brosset, Collection d'Historiens Armeniens, t. II, S. Peterbourg, 1876, էջ 204:

Իմ կարծիքով Բրոսսեն սխալվում է. բառն արաբերեն չի, այլ պարսկերեն: Արիբուրանի առաջին մասը կազմում է ոչ թե արաբերեն *abū* = հայր բառը, այլ պարսկերեն *ab* (*aw*) բառը, որ նշանակում է ջուր՝ նաև գետի իմաստով: Պարսկաստանում ու հարևան երկրներում մի շարք գետերի ու այլ ջրերի անուններ սկսվում են հենց վերոհիշյալ *ab*—*i* բառամասով: Այսպես, օրինակ, կա *Ab-i-Basnoi*, *Ab-i-Dis*, *Ab-i-Germ*, *Ab-i-Gum*, *Ab-i-Istadah*, *Ab-i-Ras*, *Ab-i-Schur*, *Ab-i-Talk* և այլն¹:

Ար-ի-Քուրանը գետի անուն է Պարսկաստանում: Այս գետանունը հիշատակում են հայ պատմիչներն ու հեղինակներն էլ: Այսպես, Առաքել Դավրիժեցին ունի «գետ, զոր անուանեն Աւիրուրան», Աբրահամ Երևանցին՝ «Աբուգուրան անուանեալ գետ», Խաչատուր Զուղայեցին՝ «գետ, որոյ ասեն պարսից բարբառով Աբրուրան» ու, վերջապես, Մեսրոպ Թաղիադյանը՝ պարզապես «Ար-Քուրան»: Սրանցից Զուղայեցին ոչ միայն Աբրուրանի փոխարեն գործ է ածում «Կուր գետ», այլև այս գետանունն ստուգաբանում է իբրև Կիրոսի գետ, «Կուր գետս այս, որոյ ասեն պարսից բարբառով Աբրուրան, որ և Կիրոս կոչի յանուն Կիրոսի պարսից արքայի, որ առ նովաւ սպանաւ»: Սրա նման Թաղիադյանն էլ ստուգաբանելով գրում է՝ «Աբր-Քուրան, այսինքն Կիրոս գետ»²:

Ար-ի-Քուրանի հետ կապված է Պարսկաստանի ոռոգման մի շատ նշանավոր ձեռնարկություն՝ կառուցումն այն ջրանցքի, որը նախանշված էր միացնելու Արիբուրան ու Զանդարուի գետերը՝ Սպահանի, Պարսկաստանի այն ժամանակվա մայրաքաղաքի. ջրատնտեսությունն ու բնակավայրերը բարելավելու նպատակով:

Եվրոպացի ճանապարհորդներից Ադամ Օլեարիուսը, որը Պարսկաստան այցելել է XVII դարի 30-ական թվականներին, յուր հայտնի «Ուղեգրություն» մեջ խոսելով Շահ-Աբրաս I-ի մասին՝ պատմում է.

«Շահ-Աբրասն ամբողջ 14 տարի եռանդագին աշխատում էր, որ մյուս գետը, Աբկուրենը (*Abkuren*), որը Դեմավենդ (*Demawend*) լեռան այն կողմով էր հոսում, սարից անցկացնելով բերի, միացնի Զենդերուտ (*Senderut*) գետին, որի համար նա ամեն օր փոխելով քանեցնում էր 800—1000 մարդ, և սրանցից յուրաքանչյուրին օրական աշխատավարձ արվում էր կեսական աբասի կամ 4-ական դրոշ: Բայց սաստիկ ցրտի ու ձյան պատճառով, որ տարվա մեծ մասում այստեղ լինում է հյուսիսային կողմում, վերոհիշյալ տարիներից ոչ մեկում կարելի չեղավ տարվա մեջ 3 ամսից ունելի աշխատել... Խաներն ու զանազան նշանավոր իշխաններ թագավորին հաճոյանալու և գործին օժանդակելու համար իրենց վրա վերցրին ժայռի որոշ մասը ճեղքելը, և շնայած որ ժայռը շատ կարծր էր ու հիշյալ տեղում 100 կանգուն բարձրություն ուներ, բայց և այնպես քանդել և ճեղքել էին արգեն մոտ 100 կանգուն: Բայց այս ժամանակվա մոտերքը Շահ-Աբրասը մեռավ, և նրան հաջորդող մատաղահաս թագավորն ավելի սիրում էր հաճույք վայելել յուր հարեմի փափուկ քնարանում, քան թե հոգս անել մի որևէ կարծր ժայռի մասին. հենց այս պատճառով էլ գործն անկատար մնաց»:

Այն դարի մի ուրիշ ուղևոր, Յան Ստրասը, որ Սպահան հասել է 1672-ին, էլի նույնն է պատմում՝ Օլեարիուսի ասածը գրեթե բառացի կրկնելով³:

¹ *Stieler's*, Hand-Atlas, Gotha, 1903, *Namenverzeichnis*, էջ 1, *Andre'es*, *Handatlas*, Bielefeld und Leipzig, 1893, *Namenverzeichnis*, էջ 2:

² Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 140, Աբրահամ Երևանցի, Պատմութիւն պատերազմացն, Երևան, էջ 45 ու 68 (ուպագրվել է իմ կազմած բնագրով և շուտով լույս կտեսնի Գիտությունների Համաժողովենական ակադեմիայի Հայաստանի ֆիլիալի հրատարակությամբ), Խաչատուր Զուղայեցի, Պատմութիւն պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 128—129 (նույնը տես նաև «Ազգաբար» լրագիր, Մայրաս, 1795, էջ 240—241) ու վերջապես Մեսրոպ Թաղիադյանի խմբագրած «Ազգասեր» լրագիր, Կալիկաթա, 1845, № 2, էջ 9, Դավրիժեցին (*ibid*, 142) հիշատակում է նաև «տեղի» Աւիրուրան կոչեցեալ», իսկ Նոր Զուղայի պատմագիր Հ. Տեր-Հովհաննյանը՝ «Արիբուրան դաշա»: Տե՛ս սրա «Պատմութիւն Նոր Զուղայի», I հատոր, Նոր Զուղա, 1880, էջ 281, 282:

³ Ազգաբարբերը ձեռքի տակ չունենալով՝ օգտվում ենք ուսերեն թարգմանություններից: *Адам Олеарий*, Подробное описание путешествия в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах, пер. П. Барсова, Москва, 1870, էջ 716—717, այլև *Ян Страйтс*, Три путешествия, пер. Э. Бородинной, ред. А. Морозова, Огиз—Соцэкгиз, 1935, էջ 303:

Օլեաբրիտսի ու Ստրայսի հազորդածն Աբիբուրան ջրանցքի մասին հաստատում է նրանց ժամանակակից հայ պատմագիր Առաքել Դավրիժեցին՝ այսպես հիշատակելով.

«Ընդ աուրսն այնոսիկ գնացեալ էր շահն (Աբբաս I) ի գաւառն Ասպահանայ և նստեալ կայր ի վերայ գետոյն, զոր անուանեն Աիբուրան, և կամէր զջուր գետոյն բերել և խառնել ի գետն Ասպահանայ, քանզի ջուրն Ասպահանայ սակաւ է. և բազում արուեստաւորք և գործաւորք գործէին ի ճանապարհս ջրոյն. և ինքն ևս շահն յայսմ պատճառէ անդէն զետեղեալ կայր»¹:

Հայ մատենագրության մեջ պարսից պատմություն գրելու առաջին փորձ կատարող Խաչատուր Զուղայեցին, որն ապրում էր XVII դարում և բնիկ սպահանցի էր, նոր Զուղայեց, հիշյալ ջրանցքի կառուցման վերաբերմամբ պատմական շատ ավելի հարուստ տեղեկություններ է տալիս, քան ավանդել են Օլեաբրիտսը, Ստրայսն ու Դավրիժեցին. նա գրում է.

«Եւ ի 1065 (=1616) թուականիս մերոյ կամեցաւ Աբաս (I) արքայն բերել զջուր Կուր գետոյն ի Ասպահան: Արդ, Կուր գետս այս, որոյ ասեն պարսից բարբառով Աբբուրուան, որ Կիւրոս կոչի յանուն Կիւրոսի պարսից արքայի, որ առ նովաւ սպանաւ, է գետ մի յաշխարհին Մարաց, որ Երթայ, խառնի ի Գովգան գետ և ընդ նմա անկանի ի ծովն Կասբից: Արդ, նախապէս Շահ-Քահմազ արքայն, որ էր որդի Շահ-Իսմայէլի, որդւոյ շէխ Հայդարի և որդւոյ շէխ Սեֆւոյ, խորհեցաւ բերել զջուրս յայս յԱսպահան, իսկ բազմիցս աշխատեալ ի վերայ նորա՝ ոչ կարաց բերել. քանզի է լեռան մի բարձր, որ պարտ իսկ է քակել զլեռան գայն և հորդել զճանապարհ ջրոյ, առ որով զջուրն իսկ անխոտոր եկեսցէ. վասն որոյ անհնարին եղև նմա բանալ զճանապարհ ջրոյ՝ քակելով զլեռան. զի երկաթ ոչ ելոյր՝ կար գործել ի վերայ նորա, ուստի և զանց նա զնովաւ արար: Իսկ ի յաւուրս ժամանակաց արքային Շահ-Աբազայ, իբրև վերստին կարի շքեղագարդ սևսութեամբ նորոգեցաւ զչրնաղանիստ և զվհատաւր քաղաքս Ասպահան և յոյժ առաւել քան զառաջն ճոխացաւ լազմամարդութեամբ և ազգի բնակչօք, վասն այսորիկ հաճեցաւ սա եղևալ ի մտի՝ դնել զթագաւորութիւն իւր ի վերայ այնր իրի և զջուրն գայն բերել ի քաղաքս ի յզփութիւն բնակչաց երկրին, այլ ոչ կարաց վերաժամանել յըզձաձկտութեան իւրոյ, քանզի զորս ամ տրեցեալ յոգն ճջամբ ի վերայ նորա, և ոչ եղև հնար բերելոյ զջուրն: Սոյնպէս և նառէր խրոխտ արքայից արքայն զբազում ձիգ ժամանակս տաժանալիւր տուայտութեամբ ձկտեցաւ առ ի բերել զջուրն գայն, և ապա սա ևս և ի թափուր մնաց երկարատև նկրտանաց իւրոց և շարշարանաց»²:

Ինչպես տեսնում ենք, Զուղայեցին մի կողմից ջրանցքի ձևնարկումը հետ է տանում մինչև XVI դար՝ վերագրելով Շահ-Քահմազ I-ին (1524—1576), իսկ մյուս կողմից իբրև գործը շարունակող հիշատակելով ոչ միայն Շահ-Աբբաս I-ին (1587—1628), այլև նաղրշահին (1736—1747), ջրանցքի շինարարությունը բերում, հասցնում է մինչև XVIII դար՝ նրա ասածների մեջ արժեքավոր է այն էլ, որ նա տալիս է ջրանցքի ժամանակաբանության որոշակի թվականներ՝ 1616 + 4 = 1620 թ.:

Շատ հետաքրքրական է, որ Աբիբուրանի ջրանցքի կառուցումը շարունակելու մասին մտածել են նույնիսկ XIX դարումն էլ՝ Արեւելահայոց անդրանիկ զույգ լուսավորիչներից մեկը՝ Աբովյանի գրական լծակից, բազմակողմանի ու նշանավոր առաջադիմական գրող Մեսրոպ Թաղիադյանը 1845 թվականին յուր օրգանի խրոնիկայի բաժնում հաղորդում էր.

«Այսմասիայլ Մանուշար խան «մութամէտ դովլայ» քաղաքապետին Ասպահանու կենցաղօգուտ արարքն յատուկ գրերի կկարօտին, թէ ինչպէս այ գիշեր ցերեկ մտածում, որ թագաւորի աշխարհն շէն և հպատակներն երջանիկ պահի: Ապրումի սերմն և թթենիք բերաւ, եմոյժ յԱսպահան: Եւ ներկայ լսեմք, որ վեր այ կացել դնայ ի յԱբբ-Քուրան, այսինքն Կիւրոս գետ, որ նոյն ջուրն թագաւորավայելուչ մեծագործութեամբ բերի յԱսպահան: Մենք յամենայն սրտէ ցանկամբ նմա յաջողութիւն»³:

¹ Դավրիժեցի, էջ 140—141:

² Զուղայեցի, էջ 128—129, նույնը նաև «Աղդարար», 1795, էջ 240—241:

³ «Ազգասէր», օրագիր Արարատեան բնկերութեան, Կալկաթա, 1845, թիւ 2, աւգոստ 23, էջ 9: Թաղիադյանի հիշած այս Մանուշար խանը «Իշ-աղասի բաշի» (պալատի մինիստր) ու «ժոհթէմէտ-ուդ-դովլէ» (նկցուկ կամ հիմն պետություն) կոչված Մանուշար-խան Ննիկոյի յանցն է, որի մասին տե՛ս Գալուստ Շերմազանյան, Նրեկի հայկազունք ի Պարսկաստան, Ռոստով, 1891, էջ 323—377, այլև Մեսրոպ Թաղիադյան, Պատմություն պարսից, Կալկաթա, 1846, էջ 175:

Այս արդեն վերաբերում է Նասրեդդինի հայր Մուհամմեդ շահի տարիներին (1834—1843)։ Թեև հետագայի մասին տվյալներ չկան հայ աղբյուրների մեջ, բայց և այնպես բերված վկայություններն էլ բավական են կոահելու համար, թե սրանք բանալի են տալիս մեր ձեռք՝ արիթուրան հարկը բացատրելու։ Ջրանցքի անվան ու հարկի անվան տառացի նույնությունը մի եզրակացություն է շնչում հրամայարար։

Եթե ճիշտ է այն դրույթը, թե Արիթուրանի ջրանցքի կառուցումը շուրջ դար շարունակ, XVI-ից մինչև XIX դար, Պարսկաստանի շինարարական օրակարգի մեջ է եղել, ապա անհավանական չի ամենևին, որ նույն ջրանցքի շինարարությունը վերակսելու միտք հղացած լինեն շահ սուլթան Հուսեյնի ժամանակ էլ (1694—1722)։ Մենք տեսանք, որ հիշյալ ջրանցքը վիթխարի ու դժվարին մի ձեռնարկություն էր, որը նաև ֆինանսական խոշոր միջոցներ էր պահանջում ամբողջությամբ։ Պետք է ենթադրել, որ մեծածախս ջրանցքի շինարարությունը ֆինանսապես պահովելու դիտումով (կամ թե սրա հենց պատրվակով) մոտավորապես 1700 թվականին Պարսկաստանում սահմանվել է մի հարկ էլ հատկապես ջրանցքի համար ու ջրանցքի անունով, և այս նույնանուն հարկը գանձվել է նաև Անդրկովկասի խանություններում։

Ըստ իս, Ար-ի-Քուրանի այս հարկն է ահա, որ հիշատակել է Աղվանից երկրի պատմիչը ևսով արիթուրան անունով։

1937 թ. փետրվարի 16,

Երևան։

КАНАЛ АБ-и-КУРАН В ПЕРСИИ И ОДНОИМЕННЫЙ НАЛОГ АБИКУРАН

(по армянским источникам)

Тад. АВДАЛБЕГЯН

(Р е з ю м е)

В армянских источниках, в частности в «Истории» Есаи Асан-Джалаляна, автора XVIII века, сообщается, что в 1700 году, во время проведения в Персии переписи, были повышены старые налоги и установлены новые — абикуран, шахзади ахраджат и шештинар.

Впервые об абикуране упомянул академик Броссе, но раскрыть смысл этого термина он не смог. В примечании к своему французскому переводу «Истории» Асан-Джалаляна он пишет, что абикуран — арабское слово и означает „*pere des troupeaux*“, то есть пастырь стада, буквально «отец стада». Между тем термин абикуран по мнению автора статьи происходит от названия реки Аб-и-Куран, протекающей около горы Демавенд.

Армянские источники — Хачатур Джугаеци, Аракел Даврижеци и другие, так же, как и европейские авторы Олеарнус и Страйс, сообщают, что многие владельцы Персии (Шах-Тамаз I, Шах-Аббас I, Надир-шах и др.) в течение XVI, XVII и XVIII веков вели большие работы, пытаясь построить канал для соединения рек Аб-и-Куран и Зандарут. Канал должен был снабжать водой столицу Персии Исфаган. Попытки продолжить строительство этого канала были сделаны даже в XIX веке.

Таким образом, если вопрос о строительстве Абикуранского канала, имевшего большое значение для водоснабжения столицы Персии, в течение четырех веков не сходил с повестки дня, то не лишено основания предположение автора, что для финансирования этого грандиозного мероприятия (или под этим предлогом) приблизительно в 1700 году в Персии по имени канала был установлен специальный налог, который взимался также в закавказских ханствах.

Автор считает, что в «Истории» Есаи Асан-Джалаляна упоминается именно этот налог.